

دست‌نویسی نو از انجیل زنده مانی*

محمد شکری فومشی**

چکیده

از انجیل مانوی - مهم‌ترین اثر مانی - تاکنون سه دست‌نویس به زبان فارسی میانه و به خط مانوی شناخته شده بود: M17, M172/I/ و M644. مقاله حاضر نشان می‌دهد که قطعه کوچک و منتشر نشده M5439 نیز بی‌تردید بخشی از دست‌نویس‌های انجیل بوده و همانند سه قطعه بالا بخشی از سرآغاز انجیل زنده مانی و باب الف آن را تشکیل می‌دهد. قرائت کامل این قطعه آسیب‌دیده و بدخوان نه تنها موجبات اصلاح بازسازی‌های پیشین را فراهم آورد، بلکه سبب تکمیل شدن بخش کوچکی از متن نیز شده است. این متن نشان می‌دهد عقاید مانی - که خود را در انجیلش آشکارا «فرستاده عیسی مسیح» خوانده و «پدر، پسر، روح‌القدس» را ستوده است - در کلیات تا حدود زیادی به باورهای دیگر گنوسیان - مسیحیان همانند بوده است.

کلیدواژه‌ها: انجیل مانی، دست‌نویس‌ها، قطعات تورفانی، بازشناسی، بازسازی، انجیل زنده.

* این مقاله به یاد ورنرزوندرومان به نگارش درآمده است. با عمیق‌ترین سپاس‌ها و قدرشناسی‌ها از دژموند دورکین میسترارنست (Desmond Durkin-Meisterernst)، آکادمی علوم براندنبورگ، برلین (BBAW)، گروه تورفان‌پژوهی، برای توصیه‌های ارزشمندش. نویسنده همچنین از فرهنگستان علوم برلین (کریستیانه راک) و موزه هنر آسیایی برلین (لیلا راسل اسمیت) سپاس‌گزاری می‌کند که برای بازبینی اصل دست‌نویس‌ها نهایت همکاری را مبذول داشتند.

** استادیار گروه ادیان ابراهیمی دانشگاه ادیان و مذاهب؛ mshokrif@aol.de

[دریافت ۹۲/۵/۱۲؛ پذیرش ۹۲/۹/۱۰]

مقدمه

در میان دست‌نویس‌های مانوی تورفان محفوظ در مجموعه برلین، از آنچه به طور قطع و یقین به انجیل زنده‌مانی تعلق دارد، تاکنون سه قطعه شناسایی شده است: قطعات M17، M172/I و M644. دو قطعه نخست را فریدریش ویلهلم کارل مولر (Müller, 1904: 25-28 and 100-103) و دست‌نویس سوم را دیوید نیل مکنزی (MacKenzie, 1994) قرائت کرده‌اند. این سه دست‌نویس جملگی راوی یک متن، یعنی سرآغاز «باب الف» انجیل زنده، مهم‌ترین اثر مانی، هستند. از کل کتاب انجیل مانی تنها همین «باب الف» باقی مانده و مطابق با همه دست‌نویس‌های موجود (منتشرشده و منتشرنشده)، متأسفانه آغاز و پایان این باب از میان رفته است. زبان هر سه دست‌نویس که به خط مخصوص مانوی نوشته شده، فارسی میانه است.

۱. بررسی قطعات قدیم و پرتوی نواز یک دست‌نویس جدید

عنوان دست‌نویس^۱ M17 «(باب الف انجیل می‌آموزد)» (wnglywnyg 'rb ncyhyd) است. نویسه‌های میانه این قطعه، خلاف انتظار، محو نشده است. در واقع، اصلاً متنی وجود نداشته و این فضا از همان ابتدا نانوشته و سفید گذاشته شده بوده است، به قصد اینکه همانند دست‌نویس M172/I (نک.: ادامه مقاله) عبارت‌های فارسی میانه، به زبانی دیگر (سغدی) برگردانده شوند. این نظر از آن‌رو موجه است که در هر دو دست‌نویس M17 و M172/I نخستین عبارت باقی‌مانده مشترک با واژه wyhyh'n پایان می‌یابد؛ و در حالی که در قطعه M17 پس از این واژه فضای سفید و نانوشته آمده، در قطعه M172/I برگردان سغدی همان عبارت فارسی میانه درج شده است. توالی فارسی میانه - سغدی تا پایان دست‌نویس M172/I رعایت شده است، دقیقاً به همان سبک که توالی فارسی میانه - فضای سفید در دست‌نویس M17 حفظ شده است.

دست‌نویس کاملاً سالم^۲ M172/I بدون عنوان است و در اصل بخشی از یک دوبرگی^۳ است.^۴ این قطعه به دو زبان فارسی میانه و سغدی (اما به خط مانوی) - که به طور متناوب یکی پس از دیگری می‌آیند - نوشته شده است. متن سغدی، ترجمه دقیق و کلمه به کلمه متن فارسی میانه نیست و واژه‌هایی اضافه یا کم دارد. وجود برگردان سغدی بخشی از متن فارسی میانه در این دست‌نویس، به ما امکان می‌دهد که به بخش‌های موجود انجیل زنده، عبارت‌هایی دیگر بیفزاییم.

دست‌نویس^۵ M644 قطعه‌ای کوچک است که قسمت باقی‌مانده آن، احتمالاً بخش تحتانی برگ است، زیرا پس از سطرهای /R/5 و /V/5 فضای سفید به چشم می‌خورد. اگرچه بخشی از متن موجود، پاره‌ای از آخرین بخش دیباچه و نخستین بخش‌های باب الف انجیل و مکمل دست‌نویس‌های M17 و M172/I است، پشت برگ مشتمل بر عبارتهایی جدید غیر از پاره‌های دو دست‌نویس هم‌نوای بالا است. مکنزی تشخیص داد که این قطعه بخشی از باب الف انجیل زنده است (نک: ادامه مقاله).

اگرچه قطعات M17 و M172/I به خوبی یکدیگر را می‌پوشانند و می‌توانند روایت یکپارچه و منسجم قابل اعتمادی به دست دهند، با این حال، هشت سطر سفید از ستون نخست (پس از سطر سه) و هفت سطر سفید از ستون دوم (پس از سطر چهار) از M17/V/i, ii/ می‌توانست مشکل‌ساز باشد، اما روی برگ M644 به خوبی نشان می‌دهد که دیباچه انجیل زنده با جمله 'wd b'r 'y r'styy ncyhyd پایان می‌یافته و فضای سفید مذکور - همانند فضای سفید هشت‌سطری روی برگ، پس از سطر سه (M17/R/i, ii) - برای ترجمه سعیدی عبارات در نظر گرفته شده بود.

ستون نخست پشت برگ M17 (یعنی /V/16-17) با جمله ... h'n | (ky) 'n 'cyš bwd ... پایان می‌یابد. مکنزی در بازسازی روی برگ M644، ضمن در نظر گرفتن این نکته که M17 با حدود چهار سطر سفید و نانوخته روبه‌روست (MacKenzie, 1994: 184)، کوشید (Ibid.: 190-191) به بازسازی ادامه عبارات نیز دست یازد. مبنای کار او متن یونانی مجموعه دست‌نوشته‌های مانوی گلن (CMC 66, 4-15) بوده است،^۶ ولی همچنان‌که خود او متذکر شده این بازسازی کاملاً تردیدآمیز است، به ویژه آنکه در بیشتر موارد عبارت‌پردازی‌های دو نسخه متفاوت است. بازسازی مکنزی، همچنان‌که در میان قلاب‌ها (با قلم ایتالیک) آمده، به صورت زیر است (Ibid.):

M644/A/5/ - /B/*1-*/5/ ... pd q'm 'y pydr by w'bryg'n ⊙⊙ h'n (ky) 'n 'cyš bwd
[hym ⊙ 'wy zywyd 'wd pt'yd 'w j'yd'n ⊙ *'hydr bwd 'c hm'g 'wd] 'c ps⁷ wysp 'st
'wd hrw cy bwd 'wd bw'd pd 'wy zwr 'ystyd ⊙

... به کام پدر، بغ راستین، آنکه من از او به وجود آمد[م]، او بزید و بپاید تا جاودان، نخستین بود از همه و [پس از همه هست و هر(آن) چه بود و بود به نیروی او ایستد.^۸ و^۹

۲. بازسازی جدید بر اساس یک دست‌نویس جدید

بررسی‌های اولیه صاحب این قلم نشان می‌دهد چند کلمه‌ای که در روی برگ قطعه

فارسی میانه و آسیب‌دیده M5439 (منتشرنشده) باقی مانده با روی برگ M644، پشت M172/I/ و ستون نخست از پشت برگ M17 مطابقت کامل دارد. دست‌نویس (M 67 = T II D 67) M5439 قطعه‌ای دوستونه، بی‌عنوان و کوچک است که با قلم ریز و غیرواضح بسیار بد بازمانده است (Boyce, 1960: 109).^{۱۰} در روی برگ از هر ستون، سه سطر پایانی و در پشت برگ از ستون نخست تنها دو سطر پایانی و از ستون دوم، پنج سطر پایانی باقی مانده است. برای سطرهای سفید، همانند دست‌نویس M17، احتمالاً برگردانی سغدی لحاظ شده بوده است.

این بررسی‌ها، همین‌طور حاکی از این بود که نه تنها به لحاظ متن، روی برگ ما هیچ مشکلی ندارد و M5439/R/i/i-3/ کاملاً منطبق با M172/I/V/2-3/ و M5439/R/ii/1-3/ در تطابق کامل با M172/I/V/16-18/ است، بلکه به خاطر وجود نشانه‌های دیگر - از جمله اینکه اندازه قلم، ستون، طول و عرض این دو برگ کاملاً عین هم هستند - این قطعه را باید تکه‌ای از قطعه M17 بدانیم. ما در بررسی نسخه‌شناختی خود به نوع جای‌گیری پاره مورد نظر در برگ و متن نیز توجه کردیم. قطعه M5439 در دو ستون تنظیم شده و از وضعیت موجود برمی‌آید که در اصل بخش پایانی برگ بوده است. چنانچه این قطعه را پاره‌ای از برگ نخست یک دوبرگی در نظر بگیریم، آنچه را که R/i/ و R/ii/ می‌نامیم، می‌تواند در منتهی‌الیه M5439/I/R/ و طبیعتاً آنچه را که V/i/ و V/ii/ می‌خوانیم می‌تواند در منتهی‌الیه M5439/I/V/ قرار گیرد. با توجه به اندازه قلم و طول سطر، ستون نخست روی برگ قطعه کوچک ما باید با جمله 'st'wd 'wd 'st'yhyd qnygrwšn' (بر اساس M17+M172/I/) و ستون دوم آن باید با 'y sxwn w'bryg'n 'wd 'šnw'g'n 'wd 'br gw'g'n 'wd 'c pyš [wy](s)p bwd w' عبارت (/M17+M172/I/) آغاز شود. با چنین ملاحظه‌ای، عبارت M5439/V/i/ دقیقاً داخل همان شکافی می‌افتد و به همان جایی می‌رسد که ستون اول برگ M17 از میان رفته است. بنابراین، در ابتدا، من، به جای مکنزی که کل بخش مفقودشده را با تبدیل عبارت‌هایی از CMC بازسازی کرد:

M644/A/5/ - /B/*1-*/4/... pd q'm 'y pydr by w'bryg'n ⊙ ⊙ h'n (ky) 'n 'cyš bwd
[hym ⊙ 'wy zywyd 'wd pt'yd 'w j'yd'n ⊙ *'hydr bwd 'c hm'g 'wd] 'c ps wysp 'st...

... به کام پدر، بغ راستین، آنکه من از او به وجود آمد[م]، او بزید و بپاید تا جاودان، نخستین بود از همه و [پس از همه هست و هر (آن) چه بود و بود به نیروی او ایستد. بخش پایانی آن را با کمک عبارتی از M5439/V/i/1-2/ این‌گونه (با قلم سیاه)^{۱۱} در فضای مفقودشده جای دادم:

M17/V/i/14-17/ and /V/ii/1-2/ ... pd q'm 'y pydr by w'bryg'n ⊙ ⊙ h'n (ky) 'n 'cyš
bwd [hym ⊙ 'wy zywyd 'wd pt'yd 'w j'yd'n ⊙] 'c pyš wysp bwd w̄ 'c ps wysp 'st ...

... به کام پدر، بغ راستین، آنکه من از او به وجود آمد[م، او بزید و بپاید تا جاودان]
پیش از همه بود و پس از همه هست و هر (آن) چه بود و بود به نیروی او ایستد.
در واقع، من به جای این بازسازی مکنزی:

[*hydr bwd 'c hm'g 'wd] 'c ps wysp 'st

«نخستین بود از همه و [پس از همه هست]»

جمله‌ای از خود انجیل زنده مانی به فارسی میانه را جای داده‌ام:

'c pyš wysp bwd w̄ 'c ps wysp 'st

«پیش از همه بود و پس از همه هست.»

چندی بعد، نظر دورکین میسترارنست در این باره - که با توجه به آن نشانه‌ها، و نیز
سرخ‌رنگ بودن چند سطر از ستون دوم پشت برگ،^{۱۲} دو قطعه M17 و M5439 در
حقیقت باید پاره‌ها و قطعاتی از یک دست‌نویس باشند - به من اطمینان داد که این دو
را باید در یک پیکره بازسازی و روایت کنم؛ این بازسازی نشان داد که دیدگاه مکنزی
و بازسازی او قرین صحت نبوده است.

بنابراین، متن دیباچه و سرآغاز «باب الف» /انجیل زنده مانی بر اساس چهار قطعه

M17+M172/I/+M644+M5439 به قرار زیر خواهد بود:

{عنوان، جوهر سرخ}:

(باب) الف انجیل می‌آموزد^{۱۳}

{متن، دیباچه، مرکب سیاه}:

*ستوده است و ستوده شود عزیزترین پسر، یسوع (عیسای) زنده‌گر، سر همه
دهش‌ها، پشت و پناه پاکان]^{۱۴} و فهم خردمندان. ستوده است و ستوده شود دوشیزه
روشنی، سر همه خردها / حکمت‌ها. ستوده است و ستوده شود دین پاک، به نیروی
پدر، به آفرین (دعای) مادر، و به خرد / حکمت پسر. درود و آفرین بر فرزندان درودی
و بر گویندگان و شنوندگان سخن باوری (راستین). ستایش باد و حرمت بر پدر و بر
پسر و بر روح‌القدس و بر کتاب مقدس. گفتار انجیل زنده <که> چشم و گوش را
بیاموزد و بار راستی آموزاند.

من، مانی، فرستاده عیسی آریامان،^{۱۵} به کام پدر، بغ راستین، آن که من از او به وجود
آمد[م. ... پیش از همه بود و پس از همه هست و هر (آن) چه بود و بود به نیروی او

ایستد. فرخان این مژده را بپذیرند، خردمندان بشناسند، تهمان [چون جامه‌ای] بپوشند، دانایان دانش (درک) و زندگی جاودانه بیابند. خُنک بر شما، ای عزیزترین همچنین، اگر چه صاحب این قلم در ابتدا درباره وضعیت تعیین مقام پشت برگ M5439 با احتیاط کامل و کاملاً وسوسه‌آمیز تصور می‌کرد این صفحه می‌توانست پس از عبور از یک شکاف کوچک، پس از M17/V/ii/17/ جای داشته باشد، اکنون در این باره دیگر تردیدی ندارد.

۳. دو ملاحظه دیگر

۳.۱. عیسی

اگرچه آغاز متن افتاده است و تا پیدا شدن دست‌نویس‌های مربوط به این بخش قادر به بازسازی آن نیستیم، می‌توانیم تصور کنیم که پیش از ستایش عیسی (یشوع) دست‌کم دو الوهیت دیگر مانوی ستایش شده است: نخست «پدر بزرگی» (pyd wzrgyh) و آنگاه «مادر زندگان / مادر زندگی» (m'd zyndg'n). عیسی در انجیل مانی، «سر همه دهش‌ها / هدایا» و «پشت و پناه پاکان» نامیده شده است. اما مقصود از «هدیه، دهش» (d'sn / r'd) چیست که عیسای زنده گر سر همه آنهاست؟ بنا بر دست‌نویس‌های سغدی مانوی، تعداد آن هدایا پنج است و صورت سغدی این پنج دهش در دست‌نویس M14 با عنوان dyn[y] frnyy pnc r'd «پنج هدیه فر دین» (Waldschmidt & Lenz, 1933: 547-548) و در دست‌نویسی دیگر با عنوان βγ'nyk pnc prβγn «پنج هدیه بغانی» (Henning, 1937: 40-36-37) بدین گونه آمده است:

Sogd. fry'w'(k) / fryt't	MP dwš'rmyh	«دش آرامش، عشق»
Sogd. wrnyy	MP w'wryh	«باور، ایمان»
Sogd. 'spwrny'q	MP 'spwrg'ryh	«پری، کمال»
Sogd. βwt'rmyky'	MP bwrđyh	«بردباری، حلم»
Sogd. γrβ'ky'h	MP zyryh	«خردمندی، کیاست»

بنابراین، پنج فضیلت عشق، ایمان، کمال، بردباری و خردمندی، که ابزارهای رستگاری عناصر روشن روح به شمار می‌روند، پنج هدیه‌ای هستند که عیسی به مؤمنان ارزانی داشته است تا بدین وسیله کینه، سرکوب عشق، خشم، سرکوب ایمان، هوس، سرکوب کمال، خشونت، سرکوب بردباری و جهل، سرکوب خردمندی شود. از همین روست که در دست‌نویس M28/II/R/ii/5-6/ عیسی، یا به قول والد اشमित و لنتس،

این درخت «همیشه خرم» که میوه‌های نیکو و جاودانگی دهد (Waldschmidt & Lenz, 1926: 30f)، «هدیه نیکان» (d'syn 'y nyw'n) خوانده شده است (Andreas & Henning, 1933: 23[314]; Boyce, 1975: 123, text bt2).

۳. ۲. تثلیث

در دیباچه انجیل مانی، دین پاک، یعنی کیش مانی با نیروی پدر، دعای مادر و حکمت پسر ستوده شده است: «ستوده است و ستوده شود دین پاک، به نیروی پدر، به آفرین (دعای) مادر، و به خرد / حکمت پسر». اگرچه از آنچه گذشت ممکن است نوعی تثلیث در نظر آید، ما در پی این جمله، با نوعی تثلیث آشکارتر مواجه می‌شویم: «ستایش باد و حرمت بر پدر و بر پسر و بر روح‌القدس و بر کتاب مقدس». اما در اینجا، کتاب مقدس، یعنی انجیل زنده مانی، نیز در کنار پدر، پسر و روح‌القدس در نظر گرفته شده است (تربیع). در حقیقت، به عقیده مانی، علاوه بر سه اقنوم مشهور، که بعدها در مسیحیت جنبه رسمی به خود گرفت، کتاب مقدس (انجیل یعنی انجیل به روایت مانی) را نیز باید افزود.

بنابراین، به نظر می‌رسد انجیل مانی کاملاً رنگ و بویی مسیحی داشته است، اگرچه حتی متن بازمانده آن به فارسی میانه است و در شین جیان چین کشف شد.

نتیجه‌گیری

تاکنون از انجیل مانوی - مهم‌ترین اثر مانی که در آن تعالیم اصلی مانویت نگاشته شده بود - چهار دست‌نویس به زبان فارسی میانه و به خط مانوی شناخته شده است. دو قطعه M17 و M172/1 را در ۱۹۰۴ کارل مولر کشف کرد و قطعه کوچک M644 را در ۱۹۶۴ دیوید مکنزی؛ و قطعه کوچک را M5439 به تازگی صاحب این قلم باز شناخته است. هر یک از این چهار دست‌نویس مشتمل بر بخش کوچکی از دیباچه و باب الف انجیل مانی هستند. پژوهش‌های نسخه‌شناختی و متن‌شناختی صاحب این قلم ثابت کرد که M5439 بخشی از باب الف انجیل است و به همان دست‌نویسی تعلق دارد که M17 از آن جدا شده است. به عبارت دیگر، M5439 و M17 به یک دست‌نویس تعلق دارند. قرائت کامل این قطعه بسیار بدخوان - که اصل آن احتمالاً در جنگ جهانی از میان رفته و فقط عکس سیاه و سفیدی از آن باقی است - نه تنها موجبات اصلاح بازسازی مکنزی (بر اساس M644) را فراهم آورد، بلکه سبب تکمیل بخش کوچکی از متن نیز

شد. همچنان‌که روایت یونانی سرآغاز انجیل مانی (ضبط‌شده در مجموعه دست‌نوشته مانوی کُلن CMC) نشان می‌دهد، انجیل مانی با ستایش آشکار بر «پدر، پسر، روح‌القدس» رنگ و بویی کاملاً مسیحی داشته است، درست در جایی که مانی خود را «فرستاده عیسی مسیح» نامیده است.

ABBREVIATIONS

I, II	1. or 2. folio of manuscript
A-B	A-side or B-side of manuscript
BBAW	Berlin-Brandenburgische der Akademie der Wissenschaften
CMC	Codex Manichaicus Coloniensis, see Cameron-Dewey, 1979; Koenen-Römer, 1988.
i, ii	(in text) 1. or 2. column of manuscript
M	Manichaica, Manichaeon (signature of Manichaeon fragments in Manichaeon script)
MP	Middle Persian
R	Recto (front-side of a fragment/manuscript)
Sogd.	Sogdian
V	Verso (back-side of a fragment/manuscript)

پی‌نوشت‌ها

1. Boyce, 1960: 3; ed.: Müller, 1904: 25-7; Salemann, 1908: 8 (R a, b, c, d; V e, f, g, h); Boyce, 1975: 32-3, text c; MacKenzie, 1994: 184; trl: Klimkeit, 1989: 184; *Ibid.*, 1993: 146; repr: MacKenzie, 1994: 194-5; Sundermann, 1996: pl. 26-7.
2. Boyce, 1960: 13; ed.: Müller, 1904: 100-1; Salemann, 1908: 19; Boyce, 1975: 32-3, text c (MP only); MacKenzie, 1994: 185; trl: Klimkeit, 1989: 184; *Ibid.*, 1993: 146; repr: MacKenzie, 1994: 196-7; Sundermann, 1996: pl. 77.
3. Bifolio.
۴. برگ دوم دست‌نویس با نشانه M 172 II که به ترکی اوغوری و خط مانوی است، بخشی از متن *Xvāstvānīft* را تشکیل می‌دهد. آسموسن این برگ را در اثرش *Xvāstvānīft* منتشر کرده است: Asmussen, 1965: 177-178, XIII B-XVB, lines 269-302, and trl. 198.
5. Boyce, 1960: 44; ed. MacKenzie, 1994: 190; trl: *Ibid.*, 189, 191, 193; repr: *Ibid.*, 198; Weber, 2000: pl. 81-82.
6. For CMC, see Cameron & Dewey, 1979; Koenen & Römer, 1988.

برای این بخش از متن یونانی و تفسیرهای مربوط به آن، بنگرید به: Lieu, 1992: 30f.

۷. در چاپ بویس (Boyce, 1975: 33, text c2) دو واژه کاملاً مشخص 'c ps نیامده است.
۸. «ایستادن» در اینجا به معنای «قائم بودن» است: همه چیز قائم به نیروی اوست.
۹. ترجمه متن فارسی میانه بالا و متن‌های دیگری که در ادامه مقاله می‌آید، با کمک واژه‌نامه زیر صورت گرفته است:

Durkin-Meisterernst, 2004.

۱۰. دورکین میسترارنست به نگارنده اطلاع داد که این نسخه، در واقع عکس نسخه اصلی‌ای است که از میان رفته است. (گفت‌وگوی شخصی). مدتی بعد، نویسنده این عکس را نیز شخصاً مورد بازبینی قرار داد.

۱۱. آنچه در میان قلاب‌ها به صورت ایتالیک آمده، بازسازی مکنزی است؛ بنگرید: بالاتر.
۱۲. نکته‌ای که دورکین میسترارنست مرا متوجه آن کرد (گفت‌وگوی شخصی): اگرچه عکس موجود سیاه و سفید است.

۱۳. یا: «انجیل الف می‌آموزد».

۱۴. بازسازی بر اساس ترجمه سُغدی دست‌نویس M172/I.. بنگرید به ابتدای مقاله: بررسی قطعات قدیم.

۱۵. «آریامان» به معنای «دوست» است. در متن فارسی میانه (M17/V/i/12-14/) عنوان «من، مانی، فرستاده عیسی آریامان» (n m'ny prystg 'yg yyšw' 'ry'm'n) و در دست‌نوشته یونانی کُلن (CMC 66.4f.) به صورت Εἰς Μαννιχαῖος Ἰη(σο)ῦ Χρ(ιστο)ῦ ἀπόστολος «من، مانی، فرستاده عیسی مسیح» آمده است. برای متن یونانی و ترجمه بنگرید به:

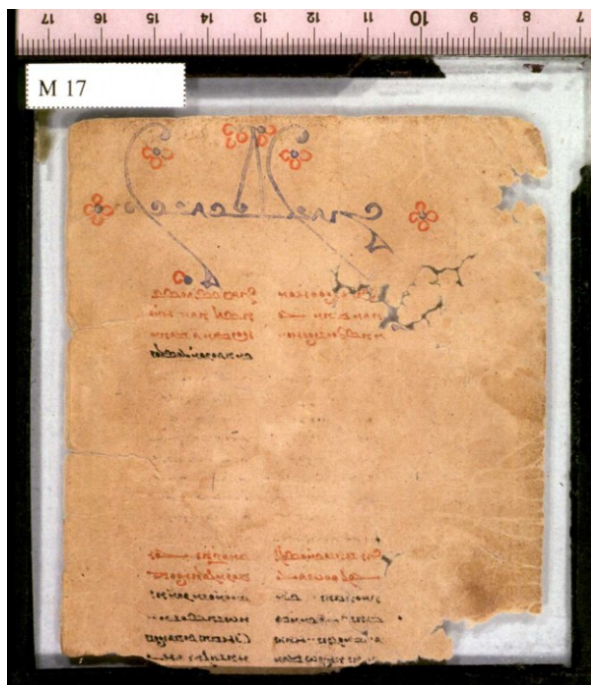
Henrichs & Koenen, 1970: 200; Koenen & Römer, 1988: 44; Lieu, 1992: 30, no. 162; Böhlig, 1980: 221; Browder, 1988: 26; Klimkeit, 1993: 153, no.3; Gardner & Lieu, 2004: 156.

منابع

- Andreas, F. C. and W. B. Henning (1933). *Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan. II*, SPAW, Berlin.
- Asmussen, J. P. (1965). *Xvāstvānīft. Studies in Manichaeism*, Copenhagen.
- Cameron, R. and A. Dewey (trl.) (1979). *The Cologne Mani Codex* (P. Colon. inv. nr. 4780). "Concerning the Origin of his Body", Missoula.
- Böhlig, A. (1980). *Die Gnosis. Dritter Band der Manichäismus*, unter Mitwirkung von Jes Peter Asmussen, Zürich/München.
- Boyce, M. (1960). *A Catalogue of the Iranian Manuscripts in Manichean Script in the German Turfan Collection*, Berlin.
- _____ (1975). *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian*, Téhéran-Liège (Acta Iranica 9a).
- Browder, M. H. (1988). "Al-Bîrûnî's Manichaean Sources", in: P. Bryder (ed.). *Manichaean Studies. Proceedings of the First International Conference on Manichaeism*, Lund, August 5-6, 1987, Lund, pp. 19-28.

- Durkin-Meisterernst, D. (2004). *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian*, Turnhout (Corpus Fontium Manichaeorum, Dictionary of Manichaean Texts III, 1).
- Gardner, I. and S. N. C. Lieu (2004). *Manichaean Texts from the Roman Empire*, Cambridge.
- Henning, W. B. (1937). *Ein manichäisches Bet- und Beichtbuch*, Berlin (APAW, 1936, No. 10).
- Henrichs, A. und L. Koenen (1970). Ein griechischer Mani-Codex (P. Colon. inv. nr. 4780). ZPE 5, Bonn.
- Klimkeit, H.-J. (1989). *Hymnen und Gebete der Religion des Lichts. Iranische und türkische liturgische Texte der Manichäer Zentralasiens*, Opladen.
- Klimkeit, H.-J. (1993). *Gnosis on the Silk Road: Gnostic Texts from Central Asia*, San Francisco.
- _____ (1993). *Gnosis on the Silk Road: Gnostic Texts from*.
- Koenen, L. und C. Römer (eds.) (1988). *Der Kölner Mani-Kodex (Über das Werden seines Leibes)*. Kritische Edition aufgrund der von A. Henrichs und L. Koenen besorgten Erstedition, Opladen.
- Lieu, S. N. C. (1992). *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China: A Historical Survey*, 2nd ed., Tübingen.
- MacKenzie, D. N. (1994). «'I, Mani ...'», in: *Gnosisforschung und Religionsgeschichte. Festschrift für Kurt Rudolph zum 65. Geburtstag*, herausgegeben von H. Preissler, H. Seiwert, unter Mitarbeit von H. Mürmel, Marburg, pp. 183-98.
- Müller, F. W. K. (1904). *Handschriften-Reste in Estrangelo-Schrift aus Turfan, Chinesisch-Turkestan*, I, SPAW, IX, 348-52; II: aus dem Anhang zu den APAW, 1-117.
- Salemann, C. (1908). *Manichäische Studien I*, Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg, VIIIe série, vol. VIII, No. 10, St.-Petersbourg.
- Sundermann, W. (1996). *Iranian Manichaean Turfan Texts in Early Publications (1904–1934)*. London (Corpus Inscriptionum Iranicarum, Supplementary Series, Vol. III).
- Waldschmidt, E. und W. Lentz (1926). *Die Stellung Jesu im Manichäismus* (APAW, 4). Berlin.
- _____ (1933), “Manichäische Dogmatik aus chinesischen und iranischen Texten”, *APAW*, 13, pp. 480-607.
- Weber, D. (2000). *Iranian Manichaean Turfan Texts in Publications since 1934*, London (Corpus Inscriptionum Iranicarum, Supplementary Series, Vol. IV).

دست‌نویسی نو از انجیل زنده مانی / ۱۳۳



M17/Verso/© Depositum der Berlin-Brandenburgische der Akademie der Wissenschaften in der Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung